

ЧАСТИНА IV.

КОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ
У КОНТЕКСТАХ ЕТНОПОЛІТИКИ*Віктор Єленський*РЕЛІГІЙНА СВОБОДА І БЕЗПЕКА У ВОЮЮЧІЙ
КРАЇНІ: ВИПАДОК УКРАЇНИ

З початком російського вторгнення Українська держава постала перед такими викликами на релігійному ґрунті, які загрожували самому її існуванню. Московський патріархат виправдовував російську агресію, індоктринував свою паству в Україні ідеями «русского мира», російської вищості, мілітаризму і російського імперіалізму. Ієрархи УПЦ МП наслідували генеральну стратегію Кремля в його боротьбі проти глобального Заходу – використовувати демократичні інститути і процедури для підриву власне демократії й демократичних цінностей.

У статті розглядається український випадок стратегії воюючої країни, спрямованої на недопущення зловживання релігією і аналізується, якою мірою ця стратегія знаходиться у відповідності до міжнародно визнаних принципів у сфері прав людини і релігійної свободи.

Ключові слова: *релігійна свобода, безпека, державно-церковні відносини, російське вторгнення в Україну*

Viktor Yelensky. Religious Freedom and Security in the Country at War: the Case of Ukraine. *With the beginning of Russian invasion Ukraine has faced strong challenges emanated from religious milieu that threatened the very existence of Ukrainian statehood. Moscow*

Єленський Віктор Євгенович – доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Patriarchate legitimized Russian aggression, indoctrinated its flock in Ukraine with the ideas of Russian World, anti-Westernism, Russia's supremacy, militarism, and Russian imperialism. The UOC MP hierarchs followed the general strategy of Kremlin vis-a-vis global West - to use a democratic institutions and procedures to undermine democracy and democratic values. All of these intensified the efforts of Ukrainian state and religious actors to get rid of the ecclesiological dependence from Russia.

The article examines Ukrainian case of the country at war strategy to combat the misuse of religion and analyzes to what extent this strategy has been in accordance with the internationally recognized principles of human rights and religious freedom.

Key words: *religious freedom, security, Church and State relations, Russian invasion of Ukraine*

*Ключова доповідь на Всеукраїнській науковій конференції
«Етнополітика в Україні: дискурс і реалії»
21 листопада 2019 року*

Упродовж другої половини 2018 і початку 2019 років українське суспільство напружено стежило за розгортанням боротьби навколо визнання автокефалії Православної церкви України. Як майже завжди в історії набуття автокефального статусу Православними церквами, політика тут заступала еклезіологію, а геополітичні гравці – релігійних лідерів.

Слово «Томос», невідоме дотепер за межами вузького кола знавців грецької церковної термінології, стало словом року-2018, обійшовши «свробляхи», «безкарність», «агресію», «воєнний стан» і «новічок» [1]. Україна опинилася в центрі уваги світових медіа – найвпливовіші з них присвятили перемозі України в боротьбі за українську церковну незалежність спеціальні репортажі. Жодне з видань не розглядало проблему української автокефалії як хай і вкрай важливе, але винятково релігійно-інституційне питання – практично всі наполягали на його геополітичному значенні [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Політичні інтриги, спроби підкупу, погрози, складні дипломатичні маневри тощо в історії нерідко супроводжували отримання автокефалій у різних народів. Але ніколи раніше їй не чинила спротив ядерна держава, яка задіяла проти української автокефалії всю державну машинерію, спецслужби, зовнішньополітичне відомство, парламент, медіа, «м'яку» і «жорстку» дипломатію. Про набір інструментів, які було і буде використано надалі, свідчать зламані російськими хакерами скриньки константинопольських ієрархів [9], вислані з Греції за намагання підкупити грецьких митрополитів російські дипломати [10], подорожі православними столицями російських депутатів [11], які вимагали торпедувати «український сценарій», скликана В. Путіним для обговорення ситуації навколо «Російської церкви в Україні» Рада Безпеки РФ [12] та інші [13], не менш красномовні деталі.

По суті справи, Україна опинилася перед такими релігійними викликами, які загрожують самим підвалинам її національної безпеки. У війні Росії проти України практично від самих її початків відкрився «релігійний фронт», де особлива роль належала Московській патріархії. Її спікери не просто розгорнули антиукраїнську кампанію, але й прямо вимагали застосувати військову силу, щоби залишити Україну в рамках «русского мира». [14] Патріарх Кирил уже у серпні 2014 р. надіслав листа всім предстоятелям помісних Православних церков, де намагався представити російську агресію як спротив спробам «уніатів і схизматиків» зруйнувати канонічне православ'я. [15] У травні 2015 р. він оголосив, що «безбожжя стало державною ідеологією України». [16]

Роль і місце Московської патріархії у війні проти України полягає у легітимації російської зовнішньої політики, виправданні військової агресії, уславленні російського мілітаризму і неоімперіалізму, а також дискредитації України на міжнародній арені у будь-який можливий спосіб. Особлива ділянка – це індоктринація вірних Московського патріархату в самій Україні ідеями російської вищості, неділимості «Святої Русі» і антивестернізму. 3

початком війни священноначалля УПЦ МП усупереч власному соціальному вченню не тільки ухилилося від засудження агресії, але й підтримала кремлівський наратив щодо України. Навіть якщо абстрагуватися від прямих дій духовенства і єпископату цієї Церкви у підготовці і розв'язуванні агресії проти України [17], керівництво УПЦ МП фактично стало одним з найбільш організованих провідників проросійської політики в Україні й інструментом «м'якої сили» у війні проти неї.

У ХХІ столітті держави накопичили певний досвід протидії загрозам правам і свободам громадян, національній безпеці й територіальній цілісності, які (загрози) виходили від релігійних акторів або осіб чи організацій, що прикривали свої злочинні дії релігійною риторикою, символами і використовували для цього релігійні почуття. Ще навіть напередодні нового тисячоліття Федеральне бюро розслідувань США підготувало т. зв. «Проект Меггідо» – дослідження, покликане запобігти загрозам, які виходитимуть від релігійних культів і організацій, що надають особливого значення року 2000 [18].

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. ця проблема опиняється у фокусі надзвичайної уваги дослідників релігії, фахівців з питань безпеки, державних службовців, правоохоронних органів і спеціальних служб. Фактично упродовж достатньо стислого часу в цілій низці західних країн виник новий безпековий режим. Він був спрямований на забезпечення від терористичних загроз, передовсім – з боку ісламістів, і містив дуже жорсткі (особливо у випадку США) норми та надавав властям надзвичайно широкі повноваження. Такі повноваження часто означали пряме обмеження релігійної свободи – принаймні у тому вигляді, який для неї окреслений міжнародними документами в цій сфері (наприклад, спостереження за імамами) [19]. Скажімо, у Сполучених Штатах упродовж 2002 – 2003 рр. було заарештовано вісім тисяч мусульман; дві тисячі іммігрантів, переважно з арабських країн, було ув'язнено без оголошення підстав і тільки двадцять з-поміж них були формально звинувачені у терористичних актах [20].

Втім, тут видається зробити принаймні два зауваження. По-перше, заходи, здійснювані правоохоронними органами і спецслужбами США для забезпечення країни від загроз релігійного екстремізму принципово відрізнялися від тих, які мали місце в історії XIX-XX століть. Ніхто не покладав на мусульман колективну відповідальність за дії їхніх одновірців, збройні сили не застосовувалися проти прибічників ісламу та їхніх інституцій (як це було свого часу проти мормонів), а Президент США неодноразово заявляв про невинуватість мусульманської спільноти і висловлював повагу до ісламу [21].

По-друге, фахівці здавали собі справи в тому, що посилення поліцейського контролю і надзвичайні безпекові заходи повинні супроводжуватися спробами мінімізувати вплив екстремістів і фанатиків на релігійне середовище, зменшити радикальні настрої в ньому, ізолювати тих, хто закликає до терору під релігійними прапорами, а також здобути підтримку серед релігійних лідерів у встановленні міжрелігійного миру і порозуміння.

Спеціальна комісія, створена Чиказькою радою в справах глобальних відносин для вивчення ролі релігії в міжнародних відносинах та планування зовнішньої політики США у 2008 р., сформулювала для керівництва цієї країни цілу низку пропозицій, які включали створення посади спеціального представника США при Організації ісламських держав, (що і було зроблено в 2010 р.); влаштувати для дипломатів обов'язкові курси на тему ролі й значення релігії в міжнародних відносинах; забезпечити якомога повніше застосування того досвіду, що його здобули військовики, держслужбовці, працівники недержавних організацій, які повернулися з Афганістану, Іраку та інших «гарячих точок»; співпрацювати й вести діалог на міжнародній арені не тільки з державами, а й релігійними організаціями; налагоджувати діалог навіть із тими релігійними політичними партіями, які не підтримують політику США тощо [22].

Те, що в центрі політики, спрямованої на нейтралізацію загроз, які виходять від релігійних акторів, має бути битва за «уми і серця», визнається, природно, не лише у США [23]. В

оприлюдненому 2019 р. Бюро ОБСЕ з демократичних інституцій і прав людини Керівництві з питань політики з проблеми «Свобода релігії і переконань» наголошується, що складні питання, пов'язані зі свободою релігії і безпекою, не можуть бути розв'язані виключно за допомогою правових санкцій з боку держави; відповідні дії повинні передовсім включати широкий спектр заходів, не пов'язаних з обмеженнями – таких, як освітні заходи, інформаційно-просвітницькі програми, міжконфесійний і міжрелігійний діалог тощо [24].

Але при цьому на Заході дедалі голосніше лунають заклики до дій, які б спричинилися до докорінних реформ в ісламській релігії. Відразу після подій 11 вересня 2001 р. директор Центру світових релігій, дипломатії та врегулювання конфліктів при Університеті Джорджа Мейсона Марк Гопін заявив, що «...настав час почати боротьбу за душу ісламу. Ми не можемо чекати на історичне виникнення Ісламської Реформації з новою мережею вищих навчальних закладів та шкільних осередків для духовенства. Вони конче потрібні вже тепер» [25]. Щоправда, згадана Спеціальна комісія для вивчення ролі релігії в міжнародних відносинах та планування зовнішньої політики США висловила за те, щоби уряд США уникав прямих дій, скерованих на зміни у релігійних спільнотах. Але в Національній безпековій стратегії США 2006 р. прямо наголошувалося, що «...ми й надалі підтримуватимемо політичні реформи, які нададуть можливість мирним мусульманам практикувати й інтерпретувати їхню віру... Відповідальні ісламські лідери потребують засудження ідеології, яка перекручує іслам, експлуатує його в деструктивних цілях і паплюжить цю горду релігію» [26].

У 2018 р. за «докорінну реформу ісламу» висловився президент Франції Е. Макрон. Причому плани французького президента є такими, що ставлять під питання принцип відокремлення держави і релігії, який з 1905 р. вважався фундаментальним для Французької Республіки. Йдеться, зокрема, про обов'язкові курси для імамів, призначення головного і єдиноначального імама для всіх мусульман Республіки тощо [27].

Застосування нових безпекових норм одразу ж викликало достатньо гостру критику з боку дослідників релігії та правозахисників. Наприклад, Міжнародна група моніторингу за громадськими правами у своєму зверненні до Канадського парламенту наголосила, що Канадський антитерористичний акт було ухвалено без адекватних і серйозних розмірковувань стосовно існуючого законодавства і принципів у сфері прав людини, і це може призвести до расової дискримінації та ущемлення індивідуальних прав і свобод.

Особливо гостро критикувалися спроби розширити розуміння того, що можна вважати загрозами, а відтак – і спроби розширити безпековий режим. Наприклад, подекуди мусульмани, які маркують свою релігійну ідентичність за допомогою відмінного від європейського одягу, сприймаються в Європі як носії небезпечної глобальної ідеології. Звідси заборони на чадру стають реакцією на те, що вважається політичним радикалізмом і потребує більш суворого державного контролю. [28]

Попри сильну критику сутності обмежень, масштабів, які вони набирали і набирають, у західних суспільствах усе ж існує розуміння, що зловживання релігією, котре створює загрози людським життям і публічній безпеці, має присікатися за допомогою, в тому числі, і надзвичайних безпекових заходів. Такі заходи здійснюються у внутрішній, зовнішній, імміграційній політиках, у політиці надання політичного притулку, у сфері державно-церковних відносин, у сфері свободи слова і зібрань. При цьому підкреслюється, що зловмисники не повинні отримати шанс скористатися тим, що вони вважають вразливістю західних демократій – їхньою відкритістю, відданістю демократичним процедурам, чутливістю до прав людини [29].

Повертаючись до України зазначимо, що використання релігії для підриву української державності, поширення капітулянтських настроїв і дискредитації війська становить для неї дуже серйозну небезпеку навіть на тлі тих неймовірних викликів, які постали перед Україною у військовій, економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах з початком російської агресії. Власне, для

протидії цій небезпеці можливими були принаймні дві головні стратегії. Перша – це обмеження релігійної активності, що на практиці могло б означати обмеження обсягів релігійної свободи у поєднанні з особливими, більш жорсткими умовами для функціонування релігійних інститутів, чії керівні центри знаходяться в країні-агресорі. В таку стратегію цілком вписувався законопроект «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором» (№4511 від 22 квітня 2016 р.) [30], що передбачав спеціальні обмеження для діяльності таких релігійних інститутів і який так і не став законом.

Друга стратегія – це навпаки, розширення обсягів релігійної свободи і, водночас, мінімізація деструктивного впливу Московського патріархату та його проксі на релігійно-суспільне і громадсько-політичне життя України.

Виходячи принаймні з кількох причин, Українська держава обрала другу стратегію. По-перше, опозиція до режиму Януковича, яка прийшла до влади внаслідок Революції Гідності, неодноразово обіцяла реалізувати всі ті запити, які Церкви і релігійні організації висували впродовж багатьох років до парламентів, президентів та урядів країни і щонайменше не хотіла асоціювати себе з утисками релігійної свободи. По-друге, українське суспільство вважає релігійну свободу важливою, погоджується із тим, що в Україні така свобода є реальною, а не декларативною і достатньо чутливо реагує на її утиски. По-третє, для України було б абсолютно неприйнятним вдаватися до дзеркальної відповіді не тільки на ті злочини, які чинять проти віруючих і їхніх об'єднань ватажки т. зв. «ДНР/ЛНР» [31], здійснюються в анексованому Криму [32], але й на кричущу дискримінаційну політику в релігійній сфері російських властей на своїй території [33]. Нарешті, обмеження релігійної свободи у воюючій країні примушує суспільство замислитися над питанням, яке нібито поставив Вінстон Черчіль на пропозицію скоротити фінансування культури під час війни: «А за що ми тоді воюємо?» І хоча В. Черчіль ніколи не говорив нічого подібного [34], питання це видається напевно слухним.

Відтак, упродовж 2014 – 2015 рр., Верховна Рада і Уряд здійснили низку дуже важливих кроків, спрямованих на збільшення обсягів релігійної свободи і розширення прав релігійних організацій гідно здійснювати власну місію. Уряд видав розпорядження про створення капеланської служби у воєнній організації України [35], а Парламент – закон про в'язничне капеланство [36]. Новий освітній закон по-новому окреслив співпрацю держави і релігійних організацій в освітній сфері [37], інший закон дозволив релігійним організаціям засновувати загальноосвітні навчальні заклади [38], почали визнаватися дипломи церковних вишів і захищені в них дисертації [39], богослов'я повернулося в університет. Особливо слід відзначити, що воююча країна підтвердила право своїх громадян на альтернативну (невійськову) службу з релігійних переконань [40], у тому числі – навіть під час мобілізації [41].

Також важливо підкреслити, що УПЦ МП під час війни не стикається з жодною дискримінацією і користується усіма можливостями і пільгами, яке надає українське законодавство релігійним організаціям. Громади і монастирі цієї Церкви отримують земельні ділянки для будівництва і ведення господарства, користуються пільговими тарифами, священнослужителі беруть участь у протокольних заходах тощо. [42]

Тим часом, кроком, який мав виняткове значення у сфері свободи совісті та державно-церковних відносин у всій історії України, стало завершення тривалої боротьби за утвердження автокефального статусу Православної церкви України, визнаного Вселенським патріархатом. Ця боротьба тривала щонайменше століття (навіть якщо не зважати на наміри відновити юрисдикцію Вселенського патріарха над Київською митрополією ще гетьманів Війська Запорозького)*, пройшла кілька етапів і перебувала в зоні

* «А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іга московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновились реляції та

пильної уваги чотирьох з шести Президентів України. Не буде перебільшенням стверджувати, що українська автокефалія зіткнулася з більш потужним, масштабним і організованим спротивом, порівняно з іншими помісними Православними церквами, включно навіть з Грузинською і Болгарською, чий шлях до повного визнання був довгим і надзвичайно драматичним. Визнання Константинопольською православною церквою, а згодом, упродовж року, також Елладською і Олександрійською православними церквами автокефальної Православної церкви України мало величезне значення для тих православних українців, яких упродовж більш ніж чверть століття проклинали як «безблагодатних», «розкольників» тощо, і означало кінець «монополії на канонічність», яку УПЦ МП вважала своєю головною, єдиною і незмінною «конкурентною перевагою» в боротьбі з невизнаними УПЦ КП та УАПЦ*. У віруючих з УПЦ МП з'явилася «канонічна альтернатива» Московському патріархатові, і впродовж першого ж року визнання Православної церкви України до неї звідти перейшло 550 громад [43].

послух синівський до згадуваного Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення». – Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

* Про це цілком відверто сказав заступник голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП о. Миколай Данилевич: «Якщо раніше ті церковні частини, що відійшли від нас, відчували свою неповноцінність і була надія на їхнє повернення до нас і відновлення єдності, коли в одній країні одна Церква, а не дві, то тепер вони відчули себе самодостатніми із-за визнання Константинополем» // Томос став духовною берлінською стіною для українського православ'я – протоієрей Миколай Данилевич. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/society/2019-11-28/tomos-stal-duhovnoy-berlinskoy-stenoy-dlya-ukrainskogo-pravoslaviya---protoierey-nikolay-danilevich/29357>

По суті справи, єдиною обмежувальною новелою, що її запровадила стосовно УПЦ МП Верховна Рада України (і яка станом на кінець 2019 р. не виконується через оскарження в судах), стала вимога для релігійної організації, яка є частиною іншої структури, керівний центр якої знаходиться в державі, котра законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та тимчасово окупувала територію України, зобов'язана у своїй повній назві відображати відповідну належність [44].

Чи виявилася ефективною ця стратегія? Очевидно, що усунути всіх, або навіть більшість небезпек, які становить для воюючої країни використання релігійного чинника країною-агресором, за її допомогою не вдалося. Релігія і надалі використовувалися для зриву військової мобілізації [45], здійснення провокацій [46], дискредитації України на міжнародній арені, дестабілізації, підризу громадянського спокою [47] і поширення релігійної ворожнечі. Водночас, саме застосування цієї стратегії надало можливість доволі оптимально збалансувати питання безпеки і релігійної свободи. Попри серйозну дискредитаційну кампанію державної політики у сфері свободи совісті з боку проросійських медіа, РПЦ і УПЦ МП українське суспільство здебільшого дає цій політиці позитивну оцінку. Так, серед опитаних Центром ім. Олександра Разумкова в жовтні 2019 р. респондентів 69% вважають, що «в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом» проти 19%, які з цим не погодилися [48, с. 9]. Поза сумнівом, нова конфесійна конфігурація України, де з'явилася і зростає автокефальна Православна церква, викликала деяке занепокоєння щодо можливості перетворення її на державну церкву – якщо не де-юре, то де-факто*. Однак українська релігійна культура і релігійний

* Відзначимо, що це є достатньо поширеним явищем у країнах православної культури; конституції п'яти з них (Болгарія, Греція, Грузія, Кіпр, Македонія) містять згадку про особливе ставлення до Православної церкви; така сама згадка є у преамбулі федерального Закону Російської Федерації «Про свободу віросповідання...», і РПЦ є державною церквою де-факто; дві країни – Грузія і Білорусь – мають конкордати з Православною церквою.

ландшафт України з його реальним релігійним плюралізмом протистоять такому сценарію. Понад те, ситуація 2010 – 2013 рр., коли Церкви і релігійні організації України об'єдналися проти наступу адміністрації Януковича на свої права і свободи, свідчить: українське релігійне середовище не тільки шанує релігійну свободу, але й вмiє її обстоювати.

1. Названо найпопулярніше слово в Україні у 2018 році. URL: <https://glavcom.ua/news/nazvano-naupopulyarnishe-slovo-v-ukrajini-u-2018-roci-558893.html>

2. Ukraine: new Orthodox church gains independence from Moscow. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/05/ukraine-new-orthodox-church-gains-independence-from-moscow>

3. Ukrainian Orthodox Church breaks away from Russian influence. URL: https://www.washingtonpost.com/world/europe/independent-ukrainian-orthodox-church-formalized-in-istanbul/2019/01/05/48481018-10d8-11e9-8f0c-6f878a26288a_story.html?noredirect=on&utm_term=c7253eb13056

4. Ukrainian Orthodox Christians Formally Break From Russia. URL: <https://www.nytimes.com/2019/01/06/world/europe/orthodox-church-ukraine-russia.html>

5. Patriarch von Konstantinopel erkennt Spaltung der orthodoxen Kirche an. URL: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/patriarch-von-konstantinopel-erkennt-neue-orthodoxe-kirche-der-ukraine-an-a-1246587.html>

6. Iglesia Ortodoxa de Ucrania se separa de la de Rusia. URL: <http://elestimulo.com/blog/iglesia-ortodoxa-de-ucrania-se-separa-de-la-de-rusia/>

7. Nasce la Chiesa ortodossa ucraina, firmato a Istanbul il decreto dell'autocefalia. URL: <https://www.lastampa.it/2019/01/07/vaticaninsider/nasce-la-chiesa-ortodossa-ucraina-bartolomeo-firma-a-istanbul-il-decretodellautocefalia-ZA3fNid3jESVT9XTi4ERTI/pagina.html>,

8. Autokefalia Cerkwi ukraińskiej stała się faktem. URL: <http://wyborcza.pl/7,75399,24334063,autokefalia-cerkwi-ukraińskiej-stala-sie-faktem.html?disableRedirects=true>

9. Ungodly espionage: Russian hackers targeted Orthodox clergy. URL: <https://apnews.com/26815e0d06d348f4b85350e96b78f6a8>

10. Greece decides to expel Russian diplomat. URL: <http://www.ekathimerini.com/230551/article/ekathimerini/news/greece-decides-to-expel-russian-diplomats>

11. State Duma committee chairman meets with Primate and Holy Synod members of Greek Orthodox Church. URL: <https://mospat.ru/en/2018/06/08/news160808/>

12. Putin Discusses Orthodox Church Crisis in Ukraine with Russian Security Council. URL: <https://sputniknews.com/russia/201810121068843182-russia-ukraine-putin-security-council-orthodox-church-crisis/>

13. Грецький політик зробив сенсаційну заяву: чим шантажувала Росія Грецію за визнання ПЦУ. URL: <https://cerkvarium.org/novyny/zakordonom/gretskij-politik-zrobiv-sensatsijnu-zayavu-chim-shantazhuvala-rosiya-gretsiyu-za-viznannya-ptsu>

14. Голова синодального Відділу із взаємовідносин Церкви й суспільства о.Всеволод Чаплін 1 березня 2014 р. висловив сподівання, що російське вторгнення в Україну не викличе жорсткого спротиву. – Див.: Протоиерей Всеволод Чаплин рассматривает миссию России на Украине как миротворческую. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=54620>

15. Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к Предстоятелям Поместных Православных Церквей в связи с ситуацией на Украине. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3704024.html>

16. Патриарх Кирилл: Безбожие становится идеологией Украины <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85-%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BB-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%81%D1%8F-D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B5%D0%B9-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%8B/a-18474013>

17. Деркач Тетяна. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. Київ, 2018.

18. David A. Vise and Lorraine Adams. FBI Warns Of Millennial Violence Risk Police Vigilance Urged As New Year Approaches // Washington Post. October 31, 1999. P.A01.

19. Kathryn Montalbano. Government Surveillance of Religious Expression: Mormons, Quakers, and Muslims in the United States. Routledge, 2018.

20. Agustín Motilla. Security and Religious Radicalization. Securitization of Islam in Europe // Stato, Chiese e pluralismo confessionale. N 1 del 2018, p. 8.

21. The FBI and Religion Faith and National Security before and after 9/11. Sylvester A. Johnson and Steven Weitzman, eds. California University Press, p.263 and others.

22. Engaging Religious Communities Abroad: A New Imperative for U.S. Foreign Policy. Report of the Task Force on Religion and the Making of U.S. Foreign Policy / R. Scott Appleby and Richard Cizik, Coauthors, Thomas Wright, Project Director. – Chicago: The Chicago Council on Global Affairs, 2010. P. 5–7.

23. Katherine E. Brown. Contesting the Securitization of British Muslims. *Citizenship and Resistance // Interventions*, 2010. Vol.12. Issue 2, p. 171–182.

24. Freedom of Religion or Belief and Security Policy Guidance. Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, 2019. P. 27.

25. Marc Gopin. This War Is about Religion and Cannot Be Won Without It // *Sh'ma: A Journal of Jewish Responsibility*. Vol. 32. № 585. P. 3–4.

26. The National Security Strategy of the United States of America. Washington, DC. March, 2006. P. 11. URL: <https://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>

27. Macron's Ideas on Reform of Islam Draw Fire. URL: <https://www.voanews.com/europe/macrons-ideas-reform-islam-draw-fire>

28. Almil Anna-Mari. Introduction: The veil across the globe in politics, everyday life and fashion // Anna-Mari Almila and David Inglis eds. *The Routledge International Handbook to Veils and Veiling Practices*. Routledge, 2018, p. 1–24.

29. Lorne Dawson and Paul Bramadat. *Religious Radicalization and Securitization in Canada and Beyond*. University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division, 2014. P. 8.

30. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849

31. Alexandra Novitchkova, Mariia Tomak, Svitlana Valko and Victoria Cooper (eds.), *When God becomes a Weapon. Persecution Based on Religious Beliefs in the Armed Conflict in Eastern Ukraine*, Kyiv: Centre for Civil Liberties and International Partnership for Human Rights in the framework of the Civic Solidarity Platform, April 2015.

32. Resolution adopted by the General Assembly on 22 December 2018 [on the report of the Third Committee (A/73/589/Add.3)] January 29, 2019. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/263>

33. Freedom of Conscience in Russia: Restrictions and Challenges in 2017. URL: <https://www.sova-center.ru/en/religion/publications/2018/05/d39381/>

34. No, Winston Churchill didn't say 'what are we fighting for?' about the arts. URL: <https://www.politifact.com/facebook-fact-checks/statements/2019/apr/02/viral-image/no-winston-churchill-didnt-say-what-are-we-fightin/>

35. Розпорядження Кабінету Міністрів України №677-р від 2 липня 2014 р. «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80>

36. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/419-19/sp:wide:max15>

37. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19>

38. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів». URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/110671.html>

39. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. «Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran13#n13>

40. Рішення суду про визнання неправомірною військовою мобілізацію віруючого, який має право на альтернативну службу. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/rishennya-sudu-pro-viznannya-nepravomirnoyu-viiskovu-mobilizaciyu-viruyuchogo-yakii-maje-pravo-na-alternativnu-sluzhbu>; див.: Рішення № 80504428, 11.03.2019, Кіровоградський окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/80504428/>

41. Вищий спецсуд підтвердив право мобілізованих віруючих на альтернативну службу. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=61062&name=faiht_and_weapon&lang=ua&

42. На землі, виділеній українською владою УПЦ МП, помістилося б п'ять Ватиканів. URL: <https://uazmi.org/news/post/euc02J01DfR6Z3m07XJQY>

43. Перехід церковних громад до ПЦУ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D1%96%D0%B4_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4_%D0%B4%D0%BE_%D0%9F%D0%A6%D0%A3

44. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60346

45. Єпископ УПЦ (МП) Лонгин (Жар) зриває мобілізацію на Буковині. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/58911/

46. Атаки на культові здания «УПЦ МП» організовувались із ОРДЛО, а согласовувались в Ростові – СБУ. URL: <https://www.unian.net/society/10450143-ataki-na-kultovye-zdaniya-upc-mp-organizovuyalis-iz-ordlo-a-soglasovuyalis-v-rostove-sbu.html>

47. Служба безпеки України викрила плани спецслужб РФ, спрямовані на дестабілізацію ситуації в нашій державі на релігійному ґрунті. URL: <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/photos/a.1539443172952349/2324675631095762/?type=3&theater>

48. Держава і Церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали) // Інформаційні матеріали, підготовлені до чергового засідання постійно діючого круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», 14 листопада 2019 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2019.